

**ХРИСТИЯНСЬКА ЗВИЧАЄВА КУЛЬТУРА ЗАПОРОЗЬКОГО
КОЗАЦТВА**

У статті досліджуються питання християнського світорозуміння запорожців. З'ясовано, що звичаєво-правова культура українського козацтва значною мірою базувалися на нормах моралі та релігійного вірування. Попри особливості суспільного життя та родинних відносин на Запорожжі, низове козацтво мало християнське світосприйняття характерне для більшості українських земель. Воно мало в своїй основі як характерну українську православну традицію, так включало і своєрідні козацькі релігійні погляди й повсякденну практику, а також елементи дохристиянських вірувань і обрядів з відчутним мілітарним акцентом.

Ключові слова: Запорозька Січ, козаки, християнське світосприйняття

Впродовж усього періоду існування Запорозької Січі у межах Запорозьких Вольностей дослідники нарахували загалом понад 60 культових споруд (стаціонарних храмів, похідних церков, монастирів, каплиць та скитів). Причому, у XVI ст. зустрічалися лише поодинокі відомості про запорозькі християнські храми: у Старій Самарі; на острові між річками Самара й Самарчик (церква Св. Миколая Угодника, яка в 1602 р. була перетворена в Самарський Пустельно-Микільський монастир – єдиний монастир на теренах Війська Запорозького Низового); умовно належний до Запорожжя Трахтемирівський Успенський монастир (сьогодні це місцевість поряд із с. Трахтемирів Канівського району, Черкаської області), який із 1578 р. офіційно виконував роль притулку й шпиталю для німечинних і поранених козаків. У XVII ст., окрім Покровських церков в Запорозьких Січах (Микитинській (1639-1652) та Чортотлицькій (1652-1709)) також згадувалися храми в Личкові, Новому Кодаці, Старому Кодаці (похідна церква Архістратига Михаїла) тощо. Загалом вже у XVIII ст. нараховувалося 35 стаціонарних церков на землях Війська Запорозького Низового. Цікаво, що в останні роки, напередодні зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) козаки були навіть надумали збудувати надзвичайну кам'яну церкву із білого мармуру та каменів з розвалених мечетей, а також замовили культові речі (чаші, хрести тощо) рівні за величиною церковній утварі Києво-Печерської лаври. Причому практика руйнування мечетей та будівництва із добутого таким чином каміння православних козацьких церков була звичною для великого християнсько-мусульманського кордону й відмічалася сучасниками в XVII ст. Зокрема, Павло Алепський писав, що бачив у родовому помісті Б.Хмельницького – Суботіві на будівництві Іллінської церкви чимало каменів, як йому оповіли місцеві жителі, привезених із татрської сторони із розібраних козаками мечетей.

Відомо, що у XVIII ст. уся церковна інфраструктура Запорозжя належала до єпархії київських митрополитів, хоча останні здійснювали своє управління через посередництво Полтавської протопопії, а на початку 60-х рр. XVIII ст. запорозькі парафії перейшли у підпорядкування спеціально створеного Старокодацького духовного намісного правління, яке пильно стежило, щоб на Запорозжжі осідали у парафіях лише затверджені духовною владою священнослужителі й не допускало до богослужінь випадкових мандрівних (часто самозванних) священників. Вказане духовне правління було вагомим провідником церковних звичаїв та устоїв Російської імперії на землях Запорозжя, що зрештою призвело до повної інкорпорації запорозького духовенства в загальноімперську церковно-владну ієрархію²².

Свої церкви українські козаки освячували на честь Покрови Пресвятої Богородиці, Св. Миколая (вважався спасителем подорожуючих на суходолі та воді), Св. Георгія Переможця, Св. Варвари, предводителя небесного Божого воїнства Архістратига Михаїла, поширювача християнства у Подніпров'ї Апостола Андрія Первозванного. Цікаво, що про пророцтво останнього в Запорозжжі протягом багатьох віків побутували, схожі до київських, легендарні перекази: «Іхав до Києва святий Андрій Первозваний Дніпром... та й пристав каючком до Лисої Гори... І став молитися... Захотілося йому пити, а від Дніпра одійшов далеченько. Спустився з кучугур в ліс, копнув під деревом – і полилася вода... Обіклав він ту криницю камінням і сказав – Буде колись з неї пити мир хрещений... Пішов тоді до каючка, сів і помахав веслом на пороги». А потомственный запорожець Василь Джерелівський і через сто літ після зруйнування Січ (1885 р.) також пов'язував відому на Запорозжжі криницю зі цим святим Апостолом та козацькими часами: «викопав якийсь пустельник Андрій Первозваний. У давні часи тут були пущі великі, і він собі молився. Потім на Лисій Горі жили запорожці, жив там і мій батько, а потім почув, що степ став панським, то й перебрався на Великий Луг»²³.

Суворі умови життя на прикордонні, небезпека ворожих нападів та воєнних походів сприяли формуванню глибоких релігійних почуттів у козацькому середовищі. Як говорили в народі: «На війні та на морі невірнучих не буває», а тому люди підкреслювали, що козаки: «Більш усього молилися, як на війну йшли»²⁴. Хоча ж ці самі похідні умови не давали можливості більшості козаків вникати у тонкощі богослов'я та регулярно впродовж року відвідувати козацькі церкви. Тому більшість

²² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Кн.2. – С. 1010; Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997. – С. 11-12; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 259; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 76–77, 113.

²³ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжя // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 31–33.

²⁴ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУ ім. В.Вернадського. ІР). – Ф. 209. – № 3. – Арх. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – Документи. – № 14 //Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 594.

релігійних відправ запорожці проводили до початку походу та по його завершенні, а в експедиціях «сповідувалися Богу, Чорному морю та своєму отаманові кошовому». Хоча в джерелах є згадки й про пересувні похідні козацькі церкви. Особливо перед далекими небезпечними походами згідно козацького звичаю слід було спокутувати й висповідати свої гріхи та усердно молитися в церкві. Бо в противному разі на неблагочестивців могла чекати розплата. Вказану світоглядну рису зафіксували українські козацькі псалми, пісні та думи в яких козаки саме гріховним життям та непошаною до церковних звичаїв пояснювали свою погибель: «Ой, не есть то нас, братця, гостра шабля порубала, / Ні бистра куля постріляла, / А есть то нас отцева й матчина молитва скарала. / Що як ми у в охотне військо виступали, / З отцем, із маткою прощення не приймали, / Близьких сусід з хліба-солі збавляли, / Мимо церков їхали, мимо святую субору шапок не здімали, / І на собі хреста не покладали. / То тим-то ми своє щастя й долю потеряли».

Подібні пояснення знаходимо і в інших думках («Буря на морі», «Олексій Попович»), епічні розповіді яких виокремлюють гріх (в християнському значенні) як основну передумову виникнення смертельної небезпеки: «Це ж то нас, браття, не сильна морська хвиля затопає, / Се то отцева молитва і материна / Нас видимо карає.../То тоже ми собі превелику гордость мали: /Проти Божих церков їжджали. /Шличків із голов не зіймали, /На своє лице хреста не клали, /Милосердного Творця на поміч не призывали.../ Кров християнську проливали!»²⁵.

Думи чітко зафіксували не стільки стадійну ієрархію козацьких чеснот (де матір і родинне коло мають високу цінність), а й загалом широкий їх перелік. Хоча означені в думках козацькі «гріхи» швидше носять не стільки порушення норм родової моралі скільки християнських заповідей («люби ближнього свого, як самого себе», «шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі», «благоговійно відвідуй храм Божий і молитовно звертайся до Господа»). Особливо це помітно коли прикладати вказану етнопсихологічну категорію українського ідеального героя до історичних реалій запорозького козацтва, з його ігноруванням родинного життя й возвеличенням ролі козацького товариства та християнських чеснот. Навіть у XIX ст. нащадки запорожців так описували попереднє козацьке життя Запорожжя: «У тих хто жив сім'ями, були хати, тільки жонатих не багато було. У куренях і хатах в кожного боги [ікони], найбільше Микола або Покрова, а по стінах – рушниці, пістолі, списи і жердки з одже»²⁶. Культурне призначення мали також і речі домашнього інтер'єру запорожців. Як зазначали

²⁵ Сперанский М. Южно-русская песня и современные её носители (по поводу бандуриста Т.М. Пархоменко). – К., 1904. – С. 41; Украинские народные думы. – М., 1972. – С. 243, 352; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 164–166, 268–269.

²⁶ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорожжя. – С. 53.

дослідники, і в кінці XVIII ст. були «на острові Хортиця живі сліди запорозьких куренів... над озером Домахою, стояла запорозька хата... в хаті стояв великий дубовий стіл, на якому був вирізаний хрест, в одному кутку стола була просвердлена дірка для свічки; піч звичайна селянська, вікна невеликі з віконницями»²⁷. Тож козацька оселя вповні була типологічно споріднена з традиційною українською хатою у якій стіл у красному кутку під іконами виконував сакральну роль алтарного престолу (функціонально і за оздобленням) аналогічного церковному.

За козацькою традицією в разі крайньої небезпеки на морі чи суходолі годилося промовляти спасительні молитви та обіцяти християнське подвижництво. Тому, вцілівши у небезпеці, козаки виконували свої клятви: замовляли церковні молебні, робили щедрі внески коштовностями й грішми на користь храмів, як паломники відвідували Самарський, Трахтемирівський, Нехворощанський, Межигірський монастирі і, особливо, «богоспасаємий град Київ», щоб «поклонитися Києво-Печерських святих отців мощам». Хоча після Андрусівського перемир'я 1667 р., коли Київ набув прикордонного статусу і в ньому розташувався російський гарнізон, запорожцям все складніше було долати сторожові застави, спротив московських воевод та спроби українських гетьманів (І.Самойловича (1672-1687) й І.Мазепи (1687-1709)) відмежувати й ізолювати Запорожжя. Саме в 1680, 1688 та 1692 рр. в Україні було обмежено проїзд в Пониззя Дніпра. Але навіть за таких обставин, коли суворість заборонних норм спадала (через замирення на татарському порубіжжі, згасання епідемій тощо), запорожці традиційно зазвичай весною й осінню прямували на прощу до святих місць (у мирний час бувало двічі на рік: напередодні Різдяного та Великого постів.). І на цьому наголошували у 1689 р. запорожці на чолі із генеральним суддею Я.Крилевським, котрі йшли до Києва «за обітницею своєю для поклоніння святим місцям»²⁸. У подальшому не змогли завадити такому козацькому подвижництву навіть зруйнування Запорозької Січі у 1709 р. російськими військами, офіційні заборони (1709, 1715, 1716, 1725 рр.) запорожцям переходити Гетьманщиною та обов'язкова для паломників наявність листів (пізніше паспортів) у яких робилися помітки про напрям та хронологію їхнього пересування. Зокрема, у 1758 р. (25 липня) кошовий отаман Григорій Федоров (Лантух) занотував, що даного документу «пред'явники Війська Запорозького Низового козаки Рогівського куреня Лаврін М'якенький та Семен Кабакмист в богоспасаємий град Київ по обітниці для поклоніння і на послух в монастир де забажають із терміном до 20 дня липня 1759 р. відпущені». Та й сам отаман Г.Федоров (був великим авторитетом у запорожців і на п'ять термінів

²⁷Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі//Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 101 – 102.

²⁸ Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 128 – 129.

обирався кошовим у Січі (1755-1756,1758,1761,1763 pp.)), як оповідалося у народних переказах, «дуже богобоязний був чоловік: усе їздив на прощу погородах»²⁹.

Загалом козацьким звичаєм годилося третю частину здобичі «від усякого меча і весла» передавати християнським обителям. Як співали українські кобзарі: «Срібло, золото на три частини паювали: /Першу часть брали, на церкви покладали, /На Святого Межигірського Спаса, /На Трахтемирівський монастир, / На Святую січову Покрову давали, – /Которі давнім козацьким скарбом будували, /Щоб за їх, вставаючи і лягаючи, / Милосердного Бога благали»³⁰.

Часто козаки відписували монастирям та церквам України чималі кошти за заповітами. Так, за підрахунками дослідників, у 1771 р. згадувалося 373 крб. 40 коп. «відказаних на монастир [Кієво-Межигірський Спасо-Преображенський. – А.Г.] після смерті різних козаків запорозьких». А у 1772 р. із усіх прибутків означеної обителі (2722 крб. 17 коп.) загальні надходження із Запорожжя становили їх левову частку: 2447 крб. 50 коп., 34 червінці, 910 рун вовни, 60 бочок оселедців та в'яленої риби (72 голови). Наступного 1773 р. Січ була надіслала до Межигір'я 800 рун вовни, 2000 коропів, 72 риби в'яленої, 30 пудів осетрової ікри, 1020 пудів солі³¹.

Окрім подавань на місцеві храми та віддалені дружні запорожцям обителі, насельники Запорожжя не скупилися на милостиню, яку збирали в Січі та зимівниках ченці з усіх усюд, яким рядовики подавали по кілька копійок (як правило, від 1 й до 10 коп), а старшина по кілька рублів (до 10 і більше). Поважне ставлення запорожців до священнослужителів та їхня щедрість, як магнітом притягували до Січі таких паломників, тому в часі християнських свят та ярмарків люди казали: «а прошаков як Бог зродив зо всего света». Особливо багато вірян приходило до Січі на свято Покрови (14 жовтня), а до Самарської обителі на Миколи Весняного (22 травня) та на Яблучного Спаса (19 серпня)³².

За певних обставин запорожці ставали світськими послушниками або несли іночеський послух при монастирях, які тривалий час щедро обдаровувалися українським козацтвом. Терміни прощі та послуху могли обмежуватися одним із чотирьох християнських постів, тривати кілька місяців, а то й рік. А для тих козаків, які твердо вирішували прийняти чернечий постриг, монастирський послух міг тривати роками й десятиліттями. У початковий період існування Нової Січі російська влада взялася

²⁹Там само. – С.129.

³⁰ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 214.

³¹ Герасименко Н.О. До історії Межигір'я //УІЖ. – 1990. - № 12. – С. 94; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького.- С. 93.

* Датування тут і надалі вказане за, так званним, новим стилем.

³² Левицький О. Переписка с Запорожцем (1763-1765) // Чтения ИОНА. – 1904/1905. – Кн.18. – Вып.3. – Отд.3. – С. 33; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 95, 99.

обмежувати потік запорожців, бажаючих прийняти чернечий постриг, мотивуючи це тим, щоб не ослабла військова служба на Запорозжжі. Тому 8 серпня 1734 р. «височайшим» указом було заборонено настоятелям монастирів та окремих храмів висвячувати козаків та їхніх синів без письмової згоди січової, полкової та генеральної старшини України. А у тих новонабутих священнослужителів та монахів, які полишили козацьку службу без заміни їх рівноцінними нащадками, могли навіть забирати земельні маєтності й передавати тим хто реально ніс військову службу. Окрім того російська влада у даний період також намагалася обмежувати видачу дозволів на постриг козаків через розпорядчі приписи верховної церковної установи – Синоду. А тому з другої половини 30-х років XVIII ст. чекати позитивного рішення на право прийняти священницький чи чернечий сан козакам доводилося тривалі періоди часу. Як це було із запорожцем Яковом Носом, який, і після десятилітнього усердного послушництва в Самарському Пустельно-Микільському монастирі, все чекав і неустанно допитувався у настоятеля про час свого чернечого постригу. Таку ж складну процедуру й повторні перевірки проходили у 1772 р. шестеро вихідців із козацького стану (один походив із самої Січі), які прагнули постригу у Межигірському монастирі. Через це відсоток українських козаків у середовищі священнослужителів загалом був невеликим. Зокрема, за даними дослідників, в окремі періоди вони становили щонайбільше 20% у Межигір'ї, а ченці-запорозжжі взагалі були поодиноким явищем у цій обителі (три монахи за десятиліття), хоча Межигірський і вважався військовим монастирем. Під кінець існування Запорозької Січі межигірські архімандрити все більше перебирали на себе наглядацькі функції та систематично доповідали російським властям про приїзд/перебування запорожців у Межигір'ї та справи на Запорозжжі, а січовики, бувало, випроваджували із Січі нерадивих представників межигірської братії нав'язаних Кошу настоятелями монастиря. Врешті рещт у передостанній рік існування Запорозької Січі (1774) січовий архімандрит переходить з-під тривалої підлеглості межигірським ієрархам у повне підпорядкування митрополитів київських. А сам Межигірський монастир припинив тісний із козацтвом період свого існування у 1786 р. Про участь українського козацтва у житті інших київських монастирів відомостей небагато, а тому твердити про широке залучення козацтва та, особливо, запорожців до іночеського й чернечого послуху у цих монастирях немає достатніх підстав. Хоча відомо, що впродовж усього XVIII ст. наповнюваність київських обителей була досить високою і стабільною попри лихоліття та епідемії (відомо, що від чуми 1770 р. в Софійському монастирі Києва померло близько 50 чолові). А в останній рік існування Запорозької Січі (1775) у тому ж Софійському монастирі вже налічувалося

54 ченці, у Пустельно-Микільському – 45, у Михайлівському Золотоверхому – 35, у Братському та Видубицькому – близько трьох десятків у кожному, у Кирилівському – близько двох десятків тощо³³. Мале представництво козаків у чернецюму середовищі Києва могло загалом пояснюватися тим, що із київських обителів ченців у великій кількості переводили для служіння на власне російські землі і тому церковні ієрархи Російської імперії ретельно слідкували за походженням чернечої братії та священства. Звичайно, козацьке минуле таких священнослужителів не було бажаним.

Запорожці загалом вважали, що окрім використання монастирських практик досягти «християнського спасіння» також можна і в Січі. При цьому твердилося, що Запорозька Січ завдяки своєму справедливому укладу часто є більш сприятливим місцем для духовного вдосконалення аніж будь-яке інше. Тому чесність та відкритість січового товариства неодноразово викликала повагу та здивування навіть у монастирської братії. Про що свідчить один із народних переказів про приїзд представника Січі в Києво-Печерську лавру із великою сумою грошей для церковного іконостасу: «Приїхав той козак у Київ, прийшов до головної Печерської церкви... підійшов до того архімандрита, узяв обома руками благословення та потім витяг із кишені папер [з грішми]... Нема на тому папері ні підпису, ні печатки. Архімандрит узяв у руки та й пита: «Що це так?» – «Та це Батько Кошовий прислали вам двадцять тисяч карбованців на построння каністаса [іконостаса] у головній Печерській церкві». – «Еге, таж як же у вас на Січі просто! Така велика сума та й не запечатувана та ще й без підпису!» – «Та, нам отче, і писати ніколи. Та й нащо? Між нашим товариством крадіжки не бува». – «Добрі у вас звичаї! Це й нам треба у вас перенімати!»³⁴.

Ті запорожці, які доживали до старших літ, «під старість у монастир йшли». Вони, як правило, відбували до традиційних «козацьких» монастирів де, у випадку смерті, їх захоронували на монастирських кладовищах. Зокрема, у 1768 р. на київському подвір'ї Межигірського монастиря, що було на Подолі згадувалася новозбудована (коштом військового судді Василя Тимофійовича) церква цілителя і великомученика Пантелеймона: «от Коша еже часто бывають... знатные старые козаки, и имеют де квартиру и отдох в...

³³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – СПб., 1830. – № 6613, 6724; Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 555; Яременко М. Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721-1740 рр.): спроба колективного портрета // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 45-47; Кузьмук О.С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція та взаємовідносини. – К., 2006. – С. 64; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 86-87, 98; Яременко М.В. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С. 29-30, 211-245; Иеромонах Тихон (Васильев). О монашестве в Малороссии в XVIII веке в контексте секулярной политики российских императоров [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravoslavie.ru/arithiv/36015.htm#_ftn24.

³⁴ НБУ ім. В.Вернадського. IP. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594.

подвор'я монастирском, с которым де бывають иногда немощны... без треб христианских умирают»³⁵. Те ж сповіщалося про Самарський Пустельно-Микільський монастир, в якому у 80-90-х роках XVIII ст. доживали віку кілька козацьких старшин та колишній кошовий отаман (очолював Кіш у 1764 р.) Пилип Федорович (Пилипенко), який і помер в обителі у віці 101 р.³⁶

Ті ж із козаків, хто залишався віку вікувати на Запорозжжі, в старості часто вдавалися до суворого спокутування життєвих гріхів та безнастанних молитов. Як згадував 88-літній М. Джигир: «Ще жив тут запорожець Дем'ян Гужва. У ньому було 12 пудів (близько 200 кг) ваги, і був він превеликий силач. Зістарівся дід і перед смертю, було все плаче». А на запитання людей про причини своєї туги козак відповідав: «Тому я плачу, що душа загибша... Я, каже, на своєму віку убив і замучив чоловік з півсотні нагайців... Адже ж і вони люди!.. Погані були звичаї у бусурманів... Було, піймають нашого брата і... розіпнуть козака... За це ж і ми не давали бусурманам спуску». Як бачимо, навіть очевидні, нібито справедливі, підстави для вимушеної жорстокості у протистоянні з кочовою цивілізацією, не використовувалися козацтвом для самовиправдання, а тому й за такі, здавалося б, не цілком очевидні гріхи молодечого звитязтва запорожці вважали за необхідне нести спокуту. На старості літ вони намагалися висповідатися й виговоритися перед людьми, тому Д. Гужва продовжував свою оповідь: «Як згадаю молоді літа, то аж мороз поза шкірою йде: в тій крові, що я пролив, пірнув би з головою й утопився... Полягло багато душ і від мого канчука... Як згадаю це все, то мені і шкода, і страшно, бо **прийдеться Богу давати одвіт**». Окрім того, для спокути своїх гріховних діянь, запорожці безнастанно й щиросердно молилися, як удома так і в храмах. Тому про згаданого козака Д. Гужву люди оповідали: «Було, з полудня як почне дід молитися, то молиться всю ніч і всю ніч гірко плаче. Плаче, було, та молиться в церкві. Як помер дід, на горищі зостався його канчук. Страшно було і глянути»³⁷.

Вагомим фактором, яким у старості запорожці виправдовували свої «бойові гріхи», скоєні у боротьбі супроти нападників, був саме християнський: «Це справа негарна, але і біда невелика, це нехристи, і вони не один раз добрих християн ображали», – казали козаки про своїх супротивників. Хоча, тим не менше, й за такі провини козаки готові були нести передсмертну спокуту, мовлячи про своїх товаришів: «да і він покався, хворів кріпко [тобто

³⁵ НБУ ім. В.Вернадського. ІР. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450 – 451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594; Його ж. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 87.

³⁶ Гаврил (Розанов). Историческая Записка о Пустынно Николаевском Самарском монастыре. – Одесса, 1838. – С.65; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 98.

³⁷ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 50 – 51.

страждав/спокутував. – А.Г.], молився старанно, захищав церкву Божу... Бог пробачить його гріхи»³⁸.

За померлими й загиблими побратимами у січовиків годилося справляти заупокійні поминальні панахиди сорокаусти, а імена останніх сотнями записувати у церковні пам'яники та синодики. Зокрема, у синодику Нехворощанського монастиря у 1714 р. містилося 700 козацьких імен. Відомості про козацькі цвинтарі фіксувалися й через сто літ після зруйнування Запорозької Січі. Зокрема, у 70-х роках XIX ст. Я.П.Новицький писав, що на острові Хортиця: «Запорозьких кладовищ чотири: одне понад Савутиною балкою з південно-східної сторони, друге на північно-західному кінці острова, понад кручами сивого Дніпра, а інші двое, найбільш з західної сторони, поблизу балки Куцої та перевозу через Старий Дніпро»³⁹. Також згадувалися козацькі цвинтарі у Великому Лузі де жили брати Канцибери: «Силачі були великі! Один з них жив сімейством, мав велику хату, а біля його попелища (кишла) було і **запорозьке кладовище**. Тепер [у XIX ст. – А.Г.] від того кишла і кладовища не зосталося і сліду – змив Дніпро»⁴⁰.

Окрім традиційного поховального християнського обряду, як писав французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер: «Запорозькі й українські козаки мали звичай насипати кургани, або пагорби, щоб ховати в них тих, хто чимось відзначився. І якщо хто-небудь загинув у бою за батьківщину, то йому споруджують такий самий мавзолей, навіть коли його тіло не було знайдене»⁴¹. Сакральню-мілітарним додатком до християнської поховальної обрядовості у запорожців було також салютування з вогнепальної зброї, особливо при похоронах авторитетних та старійших козаків: «які після смерті користувалися такою почесною, що при їх похованні, один раз стріляли з гармат, а з дрібнішої зброї більше ніж за іншими простими козаками»⁴². В особливих умовах, коли поблизу не було священників, або коли останні не могли (не бажали) прибути на похорон (через небезпеку, епідемію тощо), самі козаки ставали «за потреби попами, коли померлого без попа хоронили самі, особливо в часі зарази, по їхньому чуми, яка на Запоріжжі трапляється чотири рази на рік». Згодом, щоправда, християнський поховальний обряд стосовно таких захоронень все ж здійснювався у повному обсязі, але очевидці

³⁸ Похорони запорожця в 1772 году // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43-47.

³⁹ Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – С. 106.

⁴⁰ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжя. – С. 49-50.

⁴¹ Верба І.В. «Пом'яник» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. Київ, 24-25.X.1995. – К., 1996. – С. 204-210; Эварницкий Д.И. Запорожье а остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 107; Шерер Ж.-Б. Аполис Малоросії, або історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії. – С. 68-69.

⁴² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 342 – 363; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – С.183; Мышецкий С.И. История о казаках Запорожских. – С. 43.

відзначали й ту обставину, що коли священник «як тільки відправить похорон і запечатає труну, то вони [запорожці], пом'янувши горілкою замість куті... насипають більшу чи меншу могилу за знатністю покійного»⁴³.

У звичаях запорозького товариства було виховання поважного ставлення до священнослужителів київської митрополії, Києво-Межигірського ставропігіального монастиря (тісні відносини з яким фіксуються вже з періоду Чортомлицької Січі), інших українських та молдавських обителей, а також грецького духовництва. Козацтво шанобливо вітало на землях Війська Запорозького різноманітних церковних ієрархів та саме регулярно відбувало на прощу до Києво-Печерського, Межигірського, Мотронинського, Самарського, Трахтемирівського, Нехворощанського, Лебединського та інших монастирів, а також на Афон, відправляло дари до храму Гроба Господнього в Єрусалимі.

З піднесенням на Запорожжі приймали священнослужителів Межигірського монастиря, особливо в часи Нової Січі (1734-1775), коли остання визнала над собою верховенство цієї обителі у духовних справах. Дослідники нарахували десятьох присланих за цей період із Межигір'я головних січових ієромонахів, яких статусно величали начальниками січових церков (від першого Павла Маркевича (1735-1736) і до останнього Володимира Сокальського, який обіймав цю почесну посаду, або, як казала братія, ніс цей послух, двічі (1760-1762, 1767-1774)). З часом «штат» начальника січових церков зростав і коливався від 5-8 до 12-16 осіб, а в окремі роки до понад 20 священнослужителів (ієромонахів, ієродияконів, монахів тощо). Останні поряд із церковними служителями (пономарями, кухарями, помічниками), яких набирали із числа благочестивих запорожців, проживали осібною двором за січовими укріпленнями. Таку ж окрему дільницю для духовних осіб в Січі поряд із межигірцями мали й представники Софії київської⁴⁴. Попри значний авторитет в Січі київських митрополитів та межигірських архимандритів, більшість церковних справ на Запоріжжі залишалися у віданні Коша аж до останніх часів існування Запорозької Січі. А священство та церковні служителі могли посісти свої посади та отримати приходи на Запорожжі, лише склавши присягу на вірність Кошу запорозькому. Така автономність січового церковного устрою викликала роздратування як у вищих церковних ієрархів, так і у

⁴³ Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь. – С. 49-50.

⁴⁴ Андриевский А.А. Материалы, касающиеся запорожцев (1715-1774 г.) // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 654-655; Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь. – С. 7-10; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 1317; Ленченко В. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28-30; Ставропігія Києво-Межигірського монастиря: спроба компаративного аналізу // Просемінарії: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 165-191; Кузьмук О. Начальники січових церков. – С. 566-579.

російської влади загалом. Тому останні всіляко намагалися взяти під свій повний контроль церковне життя на Запорозжжі. І таке протистояння тривало практично до зруйнування Січі в 1775 р. Адже відомо, що в часі російсько-турецької війни 1768-1774 рр. керівництво Коша не бажало навіть тимчасово перепідпорядкувати своїх ієромонахів (які брали участь у військовій виправі) у пряму підлеглість оберсвятященнику всієї російської армії⁴⁵.

Межигірській братії козаки впевнено доручали січові Богослужіння: «ми все військо, бачачи через час немалий отців межигірських київських житіє чернецьке пристойне, спільнотне і чин їхній монастирський похвали гідний, до спасіння людей корисний, привітний і краєлюбний... дозволили те, аби церква Святої Покрови наша Запорозька і вся парафія при них завше була»⁴⁶. Окрім того, січовики цінували і високу освіченість ченців, а тому запрошували окремих із них персонально, як це було із ієромонахом Германом тієї ж обители: «а він такого хорошого вчення, що може й проповіді говорити» (1773 р.). Натомість неблагочестивих служителів козакам часом доводилося усмиряти, як це робив осаву Сидір Білий у 1768 р., який дізнався, що «ієромонах... Неофіт, який виїхав із Єрусалимських країв» на землях Запорозжжя «вже більше двох літ проживає і... себе у безнастанному великому пияцтві, а святі моці в недбальстві тримає». Тому цього неблагочестивця було поміщено «доки протверезіє, під нагляд, а святі моці у Новоселицьку церкву велів узяти»⁴⁷.

Призвичаєння запорозької спільноти до насиченого релігійного життя значно впливало на свідомість новоприбульців (а серед них були різні, часом і кримінальні особи) сприяло духовному зростанню козацтва, яке вже по іншому починало дивитися на свою боротьбу, а саме як на захист християнської цивілізації. А тому, закликаючи новобранців у Січ, козаки підкреслювали саме цей аспект своєї жертвовності: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий перетерпіти всілякі муки за Святий Хрест, хто не боїться смерті – приставай до нас. Не слід боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя»⁴⁸. Цікаво, що й після ліквідації Запорозької Січі та у ХІХ ст. в українських народних думках було зацентровано увагу саме на козацькій мужності й самопожертві. Дослідники досить образно відзначали дану обставину: «страждання набирає в думках високого релігійного звучання... Саме те, що козаки страждали й гинули на війні, було сутогоспним життям святих... Саме через цей наголос на стражданнях

⁴⁵ Прохоренко М. Церковне звичаєве право запорозьких козаків//Історія відродження сучасного запорозького козацтва: Зб. наук. ст. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – С. 8-12.

⁴⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – С. 256-261; Скальковський А.О. Історія Нової Січі – С. 111, 114, 119.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Андрианов П. Славное низовое запорожское войско. Исторический очерк. – Одесса, 1910. – С. 29.

козаки виступали в думах ніби в мантиях християнських мучеників: із звичайних людей вони перетворювалися на святих»⁴⁹.

Чимало запорожців ставало високодуховними ревнителами й подвижниками християнської віри, які своїм коштом зводили храми, облаштовували каплиці і скити у козацьких зимівниках, ставали священнослужителями й відлюдниками в прибережних печерах і плавнях. Про таких українці говорили: «Моліться, було, не так, як оце ми, грішні, харомаркаєм, а як стане на схід, то далеко чуть, що моліться. І не такі молитви, як у нас, а старинні козацькі і все про Миколу [Божого Угодника] та про Покрову»⁵⁰.

Важливо відзначити, що окрім християнських культових споруд, для своїх молитов запорожці часто використовували й відомі з давньоруських часів місця святилищ-жертвників. На Запорожжі таким було місце поблизу могутнього дуба на Хортиці, яке ще у Х ст. згадував візантійський імператор Костянтин Багрянородний⁵¹. У козацьку добу, як зазначали дослідники: «багатовіковий дуб був місцем, де збиралися запорожці, де також збиралася біля святого дуба козацька рада... під дубом лунали запорозькі молитви... В 1775 році, після свята Трійці, запорожці в останній раз віддали шану святому дубові... лилися тут сльози козацькі, коли вони, прощаючись, розходились у всі кінці»⁵². А ще через століття (1871 р.) не стало й цього сакрального символу Війська Запорозького. Але хортицький велетень не був єдиним священним деревом на Запорожжі. Нащадки запорожців згадували й у ХІХ ст. старовинні перекази про численні запорозькі дуби⁵³. Тож священні дуби Запорожжя разом із давніми могилами витворювали цілісні сакральні комплекси, які, перебуваючи на рубежах козацьких володінь, не лише чітко відмежовували останні, але й слугували сакральними оберегами від проникнення чужого й чужинців.

У певних випадках місце навколо ритуального дуба слугувало як церковний престол для здійснення християнських обрядодій. Такої традиції продовжували дотримуватися на Запорожжі й у ХІХ ст. Зокрема, у Великому Лузі в 30-х роках «коло великого городища і в плавнях Матлаша [Міклашевського] жило багато панських втікачів... Був у них і свій піп, з утікачів. Було, як женить хто сина або віддає заміж доньку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих навкруг дуба, тричі проспівася «Отче наш» - от і все вінчання»⁵⁴.

⁴⁹ Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи // Родовід. – 1993. – №6. – С. 29; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – С. 267.

⁵⁰ Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004. – С. 200; Савур-Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни. – К., 1990. – С. 193.

⁵¹ Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 82.

⁵² Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – С. 106.

⁵³ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорожжя. – С. 59 – 60.

⁵⁴ Там само. – С. 57-58.

Загалом на Запорозжжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю й витворилася своєрідна козацько-православна культура. Як і решта українців козаки постували (піст звався «тоща») чотири рази на рік під час основних християнських постів – Петрівського, Успенського, Пилипівського і Великого. Запорозькі «превеликі постники» часто дотримувалися суворого посту за чернечим статутом Межигірського монастиря, а тому на першому тижні посту зовсім не вживали вареної й гарячої їжі. А коли одного разу чернець Леонід запитав у січовиків чому так рано вдарили у дзвони до обідні у першу суботу Великого посту, то підпономар пояснив це тим, що козацьке товариство піклується про тих «спасенників», які не вживали їжі з понеділка (тобто п'ять діб) щоб ті могли раніше прийняти трапезу⁵⁵.

Однією із основних християнських обрядодій на Запорозжжі у часі посту було не лише утримування від скоромної їжі, але й церковна сповідь та причастя, які набували масового характеру. Зокрема згадувалося, що у 1755 р. у Микитинській церкві лише за два перші тижні Великого посту причастилося близько 5,5 тис. прихожан. По завершенні посту за козацьким звичаєм годилося розговоритися пасками й крашанками, інколи сюди додавалися варені раки. У пізніших оповідях про запорожців говорилося, що «вони постили і говіли, під Великдень і паски святили, під Хрещення кутю варили і узвар робили». Проте деякі дослідники приводили й інші висловлювання запорожців, які свідчили про те, що козаки хоча й дотримувалися церковних приписів, та все ж і не відкидали заради них своїх звичок. Так, Д.І.Яворницький з цього приводу писав: «принесе запорожець на Великдень паску з церкви, поставить її на стіл, а сам хутчіш за люльку – Нумо, синки, беріться за люльки, нехай паска постоїть, а поросятка кат не візьме»⁵⁶.

Спадкоємці українських козаків й через десятиліття після зруйнування Січі згадували особливості їхнього харчування та дотримання посту: «Запорозжжі жили не так, як ми: хліба у них не водилося, а варили саламаху з борошна і їли з медом або з салом. В піст не погибали: риба і тузлук в кожного були невиводно»⁵⁷.

Особливо благочестиві козаки перед Великим (Пасхальним) постом відправлялися на Сирному тижні на прощу до монастирів і там проводили увесь піст-тощу за чернечим статутом. Цікаво зазначити, що козацька звичаєво-правова культура чітко субординувалася із православним календарем і тому запорожці під Великий піст вводили мораторій на розслідування будь-яких (окрім нагальних) злочинів та страту злочинців: «в нинішні пісні дні першої

⁵⁵ Яворницький Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь. – С. 4, 35-36.

⁵⁶ Яворницький Д.И. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 237; Андриєвський А.А. Матеріали, касаючієся запорожцєв (1715-1774 г.). – С. 620; Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 81.

⁵⁷ Андриєвський А.А. Матеріали, касаючієся запорожцєв (1715-1774 г.). – С. 620; Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 81.

септици щодо того вбивства насилля чинити не слід». У подібних випадках згідно, козацького права діяла так звана тимчасова порука, коли запідозрених у злочинах товаришів віддавали під нагляд родичів у зв'язку з суворими приписами церковного календаря (приміром у піст, коли не годилось чинити допит чи карати злочинця)⁵⁸.

На богомілья до церкви козаки заходили зі зброєю, стаючи згідно традиційно заведеного порядку. Для старшини і стариків у храмі були відведені спеціальні місця «бокуни» де, інколи, ставили лавки й стільці для сидіння. Запорожці чинно вислуховували Богослужіння, а під час читання Євангелія стояли струнко, тримаючись за ефес шаблі, яку годилося трохи вийняти із піхов, що символізувало рішучість у захисті християнства й освячення зброї. Культове ставлення до зброї надавало козацьким церковним звичаям військового забарвлення. Так в Надвечір'я Богоявлення (18.01) та саме Водохреще (19.01) (після освячення йорданських ополонки), на Великдень (Паску) та Покрову (14.10) – січове храмове свято, у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів, а під час хрещення хлопчиків у купіль додавалося трохи пороху⁵⁹. Так само в козацьких оселях поряд з іконами висіли «по стінах та стелях рушниці, пістолі, списи».

При похоронах козак лежав на лавці у повному бойовому спорядженні, а на домовину клали шаблю та козацьку шапку. Коли запорожця несли відспівувати до церкви, то за ним вели й бойового коня у повному спорядженні (з пістолями та іншою зброєю). У тих випадках коли значних козацьких керманічів хоронили в (збудованих ними ж) церквах, то надгробки й корогви в таких місцях теж відображали колоритний мілітарний характер. Так було із суботівськими похованнями гетьмана Б.Хмельницького в Іллінській «Богдановій» церкві та місцем захоронення його сина Тимоша в Михайлівському храмі того ж Суботова. Про «гробовець Тимофія» Павло Алепський писав: «над ним їх [українським] звичаєм висить велика корогва, а на ній зображено дуже подібний портрет героя – верхи на коні, з мечем в правій руці, з булавою в лівій, і перед ним Молдавія – країна яку він збирається завоювати. Від цієї картини сльози котилися»⁶⁰. Традиція виготовлення похоронних козацьких хоругв прийшла в Україну із Польщі у XVI ст., але лише українське козацтво запровадило традицію зображати на них героїчні кінні портрети (з вершиком на коні) та історичні сюжети звитяги старшин-небіжчиків. Саме такою була також і хоругва гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, який помер від поранення 10 березня 1622 р. і був похований у Києво-Братському монастирі. Такі

⁵⁸ Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С. 136.

⁵⁹ Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – С. 6-11.

⁶⁰ Похорони запорожця в 1772 году. – С. 43-48; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн.2. – С. 1010.

похоронні хоругви загалом були дорогими витворами спеціальних майстрів, адже виготовлялися із пишних шовкових тканин, оздоблених золотом і розтороками.

Попри високий рівень козацького православ'я, окремі запорожці все ж могли відвідувати богослужіння не завжди на тверезу голову і, бувало, часто зберігали різноманітні вірування та забобони. Зокрема, згадували окремі зловіщі прикмети напередодні зруйнування Січі: «За запорозького уряду багато водилося пугачів... на Дніпрі, а ще більше на Великому Лузі. За рік перед тим, кажуть, як зруйновано Запорожжя, пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули і свою, бо як пішла земля в розділ, то стали рубати ліс, і пугачам місця не стало». А вже коли «московське військо опинилося біля Січі», то спостерігалася інша оказія: «Кошовий пішов у церкву, а за ним поплелася собачка і собі туди... Побачили козаки і кажуть – Е, братці, це не перед добром: зрада!». Інші ж респонденти об'єднували всі прикмети в одну канву: «Перед руйнуванням Січі кошовий Калниш[евський] збирався на богомілля до Києва, а перед тим у Січі стали вити собаки, виють та й виють щоночі! А далі як підняли пугачі... Сумно стало козакам... Раз, у неділю, пішов Калниш[евський] у церкву, а за ним слідком невеличке шаш [собача. – А.Г.]. – Ой, не перед добром, братці, собака в церкву вскочила, – обізвалися козаки... Стали виганяти собачку – нічого не вдіють, куди кошовий туди і вона. Не вистояв кошовий обідні, пішов додому (Це вважалося недобрим знаком. – А.Г.). Через стільки там днів – де не взялося московське військо!»⁶¹.

За козацьким звичаєм січова церква була не лише духовним, але й самоврядним осередком де відбувалися козацькі ради, обрання кошового отамана и старшини, приведення їх до присяги, освячувалися союзи козаків-побратимів, проводився прийом високоповажних гостей, оголошувалися судові вироки, зберігалися козацькі реліквії та військові клейноди. А найважливіші ради козаків співвідносилися з основними православними святами: найголовнішими вважалися Новорічно-Різдвяна, Великодня та Покровська ради, коли зранку козаки, відслуживши церковні молебні та пообідавши, приступали до вирішення насутих проблем січового життя⁶².

⁶¹ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорожжя. – С. 55, 78-80.

⁶² Див.: Протоіерей В.Черпак. Політична орієнтація гетьмана І.Виговського та вірність благословенню Митрополита Київського та всієї Русі // Конотопська битва 1659 р.: Зб. наук. пр. – К., 1996. – С. 125-128; Здіорук С. Спротив Української Православної Церкви в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Там само. – С. 129-133; Держава, суспільство і церква в Україні у XVII ст.: Матеріали II «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ 1-6.ІІ. 1995. – Львів, 1996. – 197 с.; Кагарлик С. Українські гетьмани і Києво-Печерська Лавра // На чолі козацької держави (До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького). – Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Рівне, 1996. – С. 189-211; Кривошій О. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запорожжя, 1996. – С. 69 – 71; Панащенко В. Православна церква і монастирі Лівобережної України (друга половина XVII-XVIII ст.) // Середньовічна Україна. – Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 201-224.

Іншою важливою умовою перебування козаків у Січі, було дотримання високоморального аскетичного життя, що загалом було доповненням до козацького православ'я. І якщо городові, сільські, волосні, хутірські козаки («сидні», «гніздюки») могли заводити сім'ю, то, прибувши до Коша вони не спілкувалися з жінками, як казали: «лицарю і лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати». За першу ж спробу привести у Січ будь-яку жінку січовики своїм звичаєм могли скарати винуватця аж до смертної кари. Таке строге ставлення до непорочного життя пояснювалося переважно релігійним віруванням та ставило Запорозьку Січ у ряд із європейськими чернечими орденами. Цю обставину відзначив польський історик С. Любеньський (1573-1640): «Релігія безжонців одна, а саме та, яка у виокремленні від Церкви католицької і вселенської константинопольського патріарха схизматичного обряду притримується: за те своє віровизнання вони готові померти»⁶³.

Загалом низові козаки проявляли значну активність по залученні в Січ новобранців, якими могли стати як дорослі чоловіки й юнаки, так і діти (за згодою батьків чи хлопчики-сироти). Самі козаки оповідали схожі історії про свій прихід на Січ. Так Микита Корж характеризував своє перебування в Січі майже як монастирський «послух»: «прожив при батьках до 7 літ, забраний був на виховання своїм хрещеним батьком у Січ де... був я у послуху... як в Січі при курені, так і в зимівнику по господарству»⁶⁴. Однією із важливих передумов вступу до Січі було сповідування претендентом православної християнської віри, визнання основних догматів віри, знання молитов та дотримання постів. Представники інших конфесій зобов'язані були прийняти православ'я як це було у випадках із католиками та протестантами, або заново охреститися в Січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці, як це робили турки, татари, євреї. Важливо відзначити, що вказана традиція залишалася незмінною протягом століть. Бо і в останній період існування Коша Запорозького козаки підкреслювали (1767 р.), що «У Військо Запорозьке із різних націй для проживання і служби малолітніми й зрілих літ люди приходять по прийнятті ними закону греко-руського... записуються в службу й, вивчившись з усіма як слід регули козацької [правил. – А.Г.], живуть»⁶⁵. У подальшому осягненні козацьких звичаїв молодики, джури й козачата в деталях опановували козацьке православ'я, яке пронизувало і повсякденне побутове життя, і військово-лицарську культуру, і засади самоврядування, і правничо-судову діяльність січовиків.

⁶³Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005. – С. 65 – 66.

⁶⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – С. 144 – 145.

⁶⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С. 77-78; Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 149-157.

Незмінним правилом козацької спільноти було чинення щоденних молитов (вранішніх і вечірніх, перед початком важливої справи та вживанням їжі тощо) та відвідування січової й багатьох інших церков Запорозжя. Тому не дивно, що й через десятиліття після зруйнування Запорозької Січі в народних переказах про козаків люди постійно підкреслювали їхню глибоку набожність: «Запорожці жили по-божеські, не знали вони ніяких чар; од них і поганого слова не почуєш... Жили вони наче ченці: жінок не торкали, а все воювали та молились Богу; і молилися добре: знали і «Отче нашу», і «Вірую». Більше усього молилися, як на війну йшли»⁶⁶.

У кожному козацькому курені обов'язково була покуть із святими іконами й лампадкою, а січовики з благоговінням носили натільні хрестики та іконки Богородиці, святого Миколая Чудотворця, Архистратига Божого Михаїла. Найпочесніше місце в Запорозькій Січі займали майдан та січова церква в якій правилися щоденні літургії за православним чернечим чином. На богослужіння зазвичай приходили старшини, старі запорожці та вільні від походів козаки. Очевидці відзначали, що «з-поміж запорозьких звичаїв були й набожні обряди, що стосувалися християнського закону й чеснот, бо серед козаків багато було святобливих, співчутливих до прочан й люблячих ліпоту церковну, а особливо серед старих, які ходили до церкви майже щоденно»⁶⁷. Хоча на загал в своїй більшості запорожці вільно вживали горілку та тютюн (який частіше диміли люльками та рідше нюхали), жартуючи: «Мені з жінкою не возиться / А тютюн та люлька / Козаку в дорозі знадобиться». Було серед них чимало й таких, «що не вживали тютюну... їх дражили «святими» «святошами», бо вони і горілки не пили... До іншого, було, як увіходиш в хату, то трубки [люльки] не неси, залишай у сінях: у хаті боги [іконі]»⁶⁸. Подібні ж іконостаси-покуті влаштувалися у кожному курені в Січі над тим місцем де сидів курінний отаман та старшина. Що, на думку священнослужителів, перетворювало козацькі казарми чи їх кутки на келії-каплиці. Хоча на загал віра запорожців у спасительну силу святих ікон не була ідолопоклонною.

Загалом найпоширенішим на Запорозжжі був культ Покрови Пресвятої Богородиці, який символізував і непорочність/безплатність січовиків, і надію на заступництво Божої Матері у захисті християн від ворогів, а в XVIII ст. – від російських зазіхань щодо Запорозьких Вольностей⁶⁹. Що було втілено в козацькій іконописній традиції, коли поряд із Богородицею на образах змальовувалися провідники Війська Запорозького, які, й самі покривалися небесним омофором і, разом з тим, намагалися допомогти Матері Божій підтримувати останній над християнським світом. Саме на одній із таких козацьких ікон початку

⁶⁶ НБУ ім. В.Вернадського. IP. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 593-594.

⁶⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі – С. 120.

⁶⁸ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжя. – С. 52-53.

⁶⁹ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). – Запоріжжя, 1998. – С. 112.

70-х рр. XVIII ст. поряд із Богородицею було зображено Святого Миколая й Архистратига Божого Михаїла, а нижче – групу запорожців на чолі з кошовим отаманом П.Калнишевським та писарем І.Глобою, які промовляли: «Молимо, покрий нас чесним твоїм покровом і позбав нас від всякого зла». Загалом на території Війська Запорозького Низового у часи Нової Січі (1734-1775 рр.) було понад десяток культових споруд освячених на честь Покрови Пресвятої Богородиці⁷⁰.

Одним із найшановніших іконописних списків Богородиці у першій половині XVIII ст. на Запорозжжі був чудодійний образ Матері Божої в Новокодацькій церкві Святого Миколая (1711 р.), який, за переказами, уберіг від небезпеки й погібелі місцевих жителів під Перекопом (1739 р.). Після чого до чудотворного образу почалося паломництво жителів Запорозжжя, а прихожани почали залишати в церкві коло ікони привіски з цінних металів у вигляді зцілених частин тіла (така практика зберігалася в даний період у багатьох християнських храмах України). На 1770 р. велелюдне вшанування ікони набуло значних масштабів, а тому настоятель цього храму Федір Фомич сповістив керівництву Коша про чудодійний образ Богородиці. Для полегшення доступу вірян до святині кошовий отаман П.Калнишевський розпорядився поставити чудотворну ікону Матері Божої в спеціальний кіот посеред церкви та виготовив для неї коштовну ризу: «бо чи справді та ікона чудотворна, знати того достеменно ще не можна, адже цього достатньо скрізь є, як від всякої ікони, якщо тільки з вірою від православних прикладися до неї, людині в хворобах її виздоровлення подається». Після зруйнування Запорозької Січі у 1778 р. російське керівництво, яке не визнавало канонічним таке велике пошанування чудодійного образу, попри обурення запорожців наказало вилучити ікону з церкви. І лише 1808 року ієромонаху Йосипу було надано дозвіл перенести Новокодацьку Матір Божу із підсобного приміщення до Самарського Пустельно-Микільського монастиря де вона отримала назву «Самарської Богородиці» та часткове визнання вищих церковних властей як святиня місцевого значення⁷¹.

Окрім того на землях Війська Запорозького Низового відомою була ікона Успіння Пресвятої Богородиці (містила в собі часточки святих мощей), яку в 1763 р. отримав у дар в Софійському монастирі від Київського митрополита Арсенія Могилянського кошовий П.Калнишевський. Після значного пошкодження цього чудесного образу у 1768 р., січова старшина знову випрохала у митрополита Арсенія нову

⁷⁰ Там само. – С.114-115; Плохий С. Покрова Богородиця в Україні // Пам'ятки в Україні. – 1991. – № 5. – С. 32-39; Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750-1751 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 84.

⁷¹ Лыман И.И. Церковный устрій Запорожских Вольностей. – С. 74; Феодосий (Макарьевский). Краткия сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустельно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские Епархиальные Ведомости: часть неофициальная. – 1872. – С. 293; Надхин Г.П. Церковные памятники Запорожья. – б.м. и г. – С. 19; Прохоренко М. Церковне звичаєве право запорожських козаків. – С. 8 – 12.

ікону із святими мощами (всередині) та в срібній оправі, яку було доправлено в Січ у наступному 1769 р. З народних переказів відомо також, що дві коштовні ікони були подаровані Січі від імені архімандрита Києво-Печерської лаври, як благословення товариству за передані запорожцями 20 тис. карбованців на виготовлення головного лаврського іконостасу⁷².

Релігійне забарвлення мали й виїзні колективні засідання військової старшини та церковного начальства Запорожжя, про які свідчать записи в похідних журналах січового архіву (1772, 1774 рр.). Зокрема, у 1772 р. в такий об'їзд виїжджали: кошовий П. Калнишевський, військовий суддя А. Носач, ієрей В. Сокальський та похідна військова канцелярія. Переважна більшість часу у делегації Коша йшла на вирішення важливих справ місцевого товариства. Але незважаючи на похідний стан, новоприбульці козацьким звичаєм обов'язково відвідували вранішні та вечірні богослужіння в місцевих храмах: «ходили... в суботу в церквях на утрєню и на службу. Прежде службы был акафист, а по акафисте пето умиленную песнь «О, всепетая Мати» и другие. А когда акафист совсем совершился, начата... служба Божия»⁷³. Згодом було влаштовано взаємні гостини: «А по службе пан кошевой всех панов и священников... звал и по несколько чарок горелки трактовал... По вечерни ж к иерею Василию вечеряти и в гости до иерея Артема ходил, у коего и певчими был забавлен»⁷⁴. Поряд із старшиною на дозвіллі й рядові запорожці не проминали прийняти по кілька чарок горілки, хоча при цьому, часто над своєю стравою за столом (де була й оковита) вони щиросердно читали «Отче наш» та інші застольні молитви. Тож досить важливо відмітити, що в усіх ділових поїздках старшини й рядових запорожців чи то в межах Запорозьких Вольностей, чи то в далеких виправах козацтво завжди першим ділом відвідувало місцеві сакральні святині й храми. Тому і в наступні часи у народних переказах про запорожців часто згадувалося: «як прийдуть було які з них по ділах чи до Москви, чи до Петенбурха, чи до Києва, то перш усього йдуть по церквях Богу молитися, до мощів прикладатися та подаєніє духовним давати. До церкви вони велике усердіє мали»⁷⁵.

Важливим було й розуміння тяглості християнської традиції українського козацтва від давньоруських часів. Адже церковні та культурні діячі України ще в першій половині XVII ст. постійно відмічали ту обставину, що українські козаки є не лише спадкоємцями давньоруських воїнів/дружинників, але й нащадками християнської

⁷² НБУ ім. В.Вернадського. IP. – ф. 209. – № 3. – Арк. 450 – 451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594; Орловский П. Переписка отамана Петра Калнишевского с киевским митрополитом Арсением Могилянским // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 140-142; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – Т.2. – С. 108 – 113.

⁷³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – С. 179 – 181.

⁷⁴ Там само. – С. 181.

⁷⁵ НБУ ім. В.Вернадського. IP. – ф. 209. – № 3. – Арк. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594.

традиції Володимирового хрещення Київської держави. Так у тогочасній дисертації Аарона Біверніціуса, захищеній в місті Лешно, про українських козаків писалося, що «в давнину русини такими ж човнами користувалися і на Константинополь воювали, яких вживають сьогоднішні козаки». А у відомій «Протестації» православної ієрархії 1621 р. Йова Борецького і Мелетія Смотрицького стосовно козаків відзначалося: «Це їх предки разом з Володимиром хрестилися і прийняли християнську віру від Царгородської церкви і по цей день у цій вірі родяться, хрестяться і живуть». Це ж відзначав і Касіян Сакович у віршах на похорон Петра Сагайдачного: «Війско Запорозьке... /Плем'я то є з насіння того Яфета... / За Олега руського монарха, плавали / В човнах по морю і на Царград штурмували. /Їх то предки з руським ся монархом хрестилися/Володимиром і в вірі тій статечно жили,/При котрій і вони так стоять статечно/Що за неї умирати готові конечно»⁷⁶.

Таким чином, соціальні відносини та звичаєво-правова культура українського козацтва значною мірою базувалися на нормах моралі та релігійного вірування. Адже попри особливості суспільного життя та родинних відносин на Запорозжжі, низове козацтво практично повністю відтворило на своїх землях церковну організацію та християнське світосприйняття характерні для більшості українських земель. При цьому християнське світорозуміння запорожців мало в своїй основі як характерну українську православну традицію, так включало і своєрідні козацькі релігійні погляди й повсякденну практику (обумовлені військовою самоорганізацією та особливим територіально-економічним укладом), а також елементи дохристиянських вірувань і обрядів (з відчутним мілітарним акцентом). А церковні приписи та релігійні канони були чи не найдієвішим засобом врегулювання суспільних правовідносин та загальних норм співжиття, інколи досить свавільних, співгромадян-запорозжців. Особливо це стосувалося тих складних періодів та конфліктних випадків, коли владно-соціальні інституції Війська Запорозького Низового були вже не в змозі утримувати ситуацію й виконувати покладені на них функції.

Andriy Gurbyk

Christian common culture of Zaporozhian Cossacks

The article examines the question of the Christian world outlook of zaporozhians. It is shown that the legal culture of the Ukrainian Cossacks are largely based on the norms of morality and religious beliefs. Despite the peculiarities of social life and family relations at the Zaporozhian Cossacks, their Christian perception is characteristic for the most of the Ukrainian lands. It had at its core as a Ukrainian Orthodox tradition as peculiar Cossack religious views and everyday practice, as well as elements of pre-Christian beliefs and rites with the tangible military accent.

Key words: Zaporozka Sich, Cossacks, Christian perception.

⁷⁶ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 259; Українська література XVII ст. /Упор. В. Крекотень, ред. О. Мишанич. – К., 1987. – С.221; Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. – К., 2001.

Християнська повсякденна культура запорожського казачества

В статті автор досліджує питання про християнському миропониманні запорожців. Показано, що звичайна правова культура українського казачества во многом оснований на нормах моралі і релігійних переконань. Незважаючи на особливості соціальної життя і сімейних відносин у запорожських козаків, християнське сприйняття у них було характерним для більшості українських земель. Воно мило в своїй основі як українські православні традиції, так і своєобразні козацькі релігійні погляди і повсякденну практику, а також елементи дохристиянських віровань і обрядів, з яким мільитарним акцентом.

Ключові слова: Запорозька Сечь, козаки, християнська культура

Рецензент: Н.М. Діанова, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 94(477)

Наталія Сухоліт

**ОЦІНКА УЧАСТІ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ
В ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700 – 1721 рр.
У «БАГАТОТОМНОМУ ПАНЕГІРИКУ» І. ГОЛІКОВА**

У статті розглядається характеристика участі козацької України в Північній війні 1700 – 1721 рр. у багатотомній праці російського історіописця XVIII ст. І. Голікова «Деяння Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам» (1788 – 1789 рр.). Відзначається, що у цьому виданні було подано багато відомостей про місце України у протистоянні між Московським царством та Шведським королівством, що послужило основою для висвітлення українсько-російських відносин не лише в історіописанні останньої чверті XVIII – початку XIX ст., але і науковій та художній літературі другої половини XIX ст., а в окремих випадках – навіть XX ст. Процес осмислення постаті Петра I та минулого Північної війни 1700 – 1721 рр. в історичній літературі XVIII ст. сприяв не тільки міфологізації цієї історичної особистості, але і тогочасних історичних подій. І. Голіков у розвитку панегіричної літератури першої половини XVIII ст. на новому рівні продовжував прославляти російського царя та возвеличувати перемоги російських військ у Північній війні. Одночасно з цим автор розкривав місце і роль козацької України, але якщо участь українських козаків та їхніх правителів у цій війні спочатку (до 1708 р.) подавалося у позитивно-героїчній оцінці, то після переходу гетьмана І. Мазепи на бік Шведського королівства характеристика участі України зазнає кардинальної зміни.

Ключові слова: Іван Голіков, Петро I, Іван Мазепа, українсько-російські відносини, козацтво, Північна війна.

Протягом 1788-1789 рр. російським купцем Іваном Голіковим були надруковані 12 томів «Деяння Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам»⁷⁷. У вступі до своєї багатотомної праці

⁷⁷ Голіков І. І. Деяння Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. – М., 1788-1789. – Т. 1-12; 2-е видання: М., 1837-1843. – Т. 1-15.